

Alfons Barceló

El militarisme, la guerra i la pau segons Rosa Luxemburg

Rosa Luxemburg va morir assassinada, junt amb Karl Liebknecht, a Berlín el 15 de gener de 1919. La tasca de sicari fou duta a terme per un escamot militar. L'assassinat es va realitzar amb l'aval de les forces polítiques més reaccionàries i amb la tolerància i la complicitat del govern socialdemòcrata. Aquest govern d'excepció s'havia format arran de l'abdicació de l'emperador d'Alemanya Guillem II (9 de novembre de 1918), fet que combinat amb l'armistici signat dos dies després va posar un punt i a part a la Primera Guerra Mundial (1914-1918). Rosa Luxemburg i Karl Liebknecht eren els dirigents més prestigiosos d'una organització revolucionària, la Lliga de Spartacus. El programa polític d'aquest grupuscule presentava com a objectiu estratègic instaurar el socialisme gràcies i per mitjà de l'acció directa de les masses populars. La base humana d'aquest partit embrionari estava constituïda per militants obrers que s'havien oposat a donar suport al bel·licisme de la majoria del Partit Socialdemòcrata Alemany (SPD).

Rosa Luxemburg tenia aleshores 47 anys. Havia nascut a una Polònia esquarterada i sotmesa a la sobirania de l'imperi rus; era d'ètnia jueva i als vint-i-sis anys va adoptar la ciutadania alemanya. Des de molt jove participà en el moviment socialista d'aquests tres països. Lenin, amb qui es barallà més d'un cop, però amb qui també coincidí políticament sovint, va retratar el seu vigor intel·lectual amb una bella metàfora del camperolat rus. Després de la seva mort va escriure referint-se a ella, el 1922: "A vegades les àguiles volen més baix que les gallines, però les gallines mai podran enlairar-se a l'alçada de les àguiles. [...] Malgrat tots els seus errors, Rosa Luxemburg va ser i continuarà sent una àguila". En una altra ocasió, arran d'un debat sobre la noció de "revolució permanent", Lenin argumentà que Rosa no parlava prou bé el rus per captar els matisos de la discussió en la qual s'havien embolicat. Aleshores intervingué Trotsky i li replicà: "Però parla bé el marxista!".

La personalitat, la vida i l'obra de Rosa Luxemburg no són fàcils de descriure bé i breument. Tampoc és senzill fer una avaluació afinada de la seva pràctica i la seva teoria dins el moviment socialista internacional, durant un període molt dramàtic. Tot i que em centraré en el tema de "el militarisme, la guerra i la pau segons Rosa Luxemburg", em sembla necessari contextualitzar les seves tesis sobre tota aquesta problemàtica. D'altra banda no convé deixar a les fosques que Rosa Luxemburg no pot ser considerada com una "pacifista" en el sentit modern del terme. Evidentment era una antibel·licista radical, però el conflicte bàsic per a ella es situava en la disjuntiva "socialisme o barbàrie". Al capdavant, doncs, per tal de projectar una mica de llum no sols sobre l'eix central d'aquestes Jornades, sinó també sobre una personalitat de molta vàlua, he ampliat els punts sota consideració. Al final, aquesta xerrada s'estructura segons el següent esquema: 1. Idees bàsiques. 2. Esbós biogràfic. 3. Una pensadora marxista revolucionària. 4. L'anàlisi de l'imperialisme. 5. Democràcia i socialisme. 6. Guerra i pau.

1. Els principis polítics i teòrics de Rosa Luxemburg

Els principis assumits per Rosa Luxemburg són, en bona mesura, els típics del moviment obrer de l'època; però sovint els revitalitza i els relativitza. En gros, els objectius són clars: l'alliberament

de la classe obrera, la igualtat social, la fraternitat, l'abolició de l'explotació, la propietat col·lectiva dels grans medis de producció, la planificació de l'economia, la democràcia socialista. Però ni el perfil d'aquests ideals ni els camins per aconseguir-los estan gaire determinats a finals del segle XIX. Ara bé, Rosa Luxemburg no sol fer trampes, ni quedar-se en un plànol retòric. Per tant, si l'objectiu és l'emancipació, els agents han de ser lliures en el seu projecte de futur. De manera que no accepta la visió pastoral d'una avantguarda orientada per un cert despotisme pretesament il·lustrat sobre la base de que els líders saben cap on s'ha d'anar i com s'han de fer les coses. Per a ella no hi ha ni doctrina consagrada, ni fórmules indiscutibles, ni líders infal·libles, ni comitès omniscients, ni partits amb garantia d'actuacions immaculades. Rosa Luxemburg va fer seva una divisa de Marx, "De omnibus dubitandum", això és, "Cal dubtar de tot"; per a ella el socialisme només podia madurar a través de la diversitat, l'experimentació i el debat.

Rosa Luxemburg concep l'evolució social com el desplegament en el temps de tendències objectives que apunten cap al socialisme. Però el seu optimisme serà sacsejat fortament amb el terrible xoc de la Guerra Mundial, quan es fa palès que hi ha bifurcacions possibles cap a la barbàrie, cap a l'anarquia i el caos, i fins i tot cap a l'extinció de la civilització humana. Tot i que creu que un nou ordre social és possible, quan el desembre de 1918 s'adreça als joves revolucionaris, puntualitza: "Amb ganduls, amb persones frívols, egoistes, eixelebrades, desinteressades, no es pot dur a terme el socialisme. Per realitzar el socialisme calen homes que, cadascun en el seu lloc, estiguin plens de passió i d'entusiasme pel bé col·lectiu, plens d'esperit de sacrifici i de simpatia pels seus companys, plens de coratge i de tenacitat, disposats a plantar cara a les tasques més dures". (cf. Badia, 1975, 442). Rosa Luxemburg, doncs, ho té molt clar. El tret essencial del socialisme és que les masses treballadores deixin d'estar sotmeses a qualsevol tipus d'autoritat que no surti directament d'elles mateixes. Són els propis treballadors els que han de governar la vida política i econòmica i dirigir la societat. No han de deixar aquesta tasca en mans d'uns dirigents que manin el que s'ha de fer, sinó que han de ser ells mateixos els qui han de menar la societat amb directrius autònomes i racionals.

Aquestes són les tesis —profundes i rejuenides, malgrat el seu caràcter un xic especulatiu— que Rosa Luxemburg desenvolupa en el fulletó "Què vol la Lliga de Spartacus?" (o Programa del grup Spartakus, redactat el 1918). Socialisme és, al cap i a la fi, democràcia plena, lliure desenvolupament de la personalitat individual dins l'acció col·lectiva, amb tots i pel bé de tothom. I l'acció humana que busca implantar una nova societat s'ha de regir per unes bases morals que estiguin a l'alçada de la gran tasca històrica. Aquestes són les opinions i recomanacions que exposa a l'esmentat document: "L'idealisme més elevat en interès de la comunitat, l'autodisciplina més estricta, un veritable sentit cívic, constitueixen el fonament moral de la societat socialista, igual que la passivitat, l'egoisme i la corrupció constitueixen el fonament moral de la societat capitalista".

A més a més, tot i que coneix el paper de la violència al llarg de la història, també subratlla en aquesta declaració programàtica que cal defugir el terrorisme i que un canvi social alliberador ha de ser obra del poble i no d'una minoria decidida: "La revolució proletària no té necessitat del terror per realitzar els seus objectius. Odia i detesta l'assassinat [...] No és tampoc la temptativa desesperada d'una minoria per modelar per la força el món segons el seu ideal; és l'acció de la gran massa de milions d'homes que formen el poble, cridats a executar la seva missió històrica i a fer de la necessitat històrica una realitat".

2. Fites vitals

Rosa Luxemburg va néixer el 5 de març de 1871 a Zamosc (Polònia, però sota la sobirania de l'imperi del Zar de totes les Rússies), al si d'una família jueva culta i sense estretones econòmiques. Convé indicar, emperò, que tota la comunitat jueva estava afectada per lleis d'excepció i exclosa reglamentàriament de moltes professions. Als 16 anys entra en l'òrbita dels restos del partit revolucionari "Proletariat" (fundat el 1882 i desmuntat poc després per la policia política zarista). El 1889 abandona Polònia, per tal de fugir de la repressió i davant del risc d'ésser empresonada. Va a Zurich i ingressa a la Universitat, on estudiarà ciències naturals, matemàtiques i economia. Manté lligams amb els grupuscles revolucionaris polonesos. Ben aviat passa a ser una de les principals figures teòriques del Partit Socialista Revolucionari de Polònia, al qual representarà l'agost de 1893 en el congrés de la Internacional Socialista. El 1897 presenta la seva tesi doctoral en dret a la Universitat de Zurich. Llavors decideix instal·lar-se a Alemanya, però aconseguir "papers" per a una emigrada socialista no és fàcil. Aleshores celebra un matrimoni "blanc" i, després de residir durant un any a França, marxa cap a Alemanya on viurà els següents 20 anys, fins al seu assassinat. El 12 de maig de 1898 s'instal·la a Berlin, que ve a ser la capital del pensament socialista a l'època. Durant aquesta etapa col·laborarà molt estretament amb el Partit socialdemòcrata alemany, com a periodista, professora de l'escola de quadres, agitadora política. Però no s'integrarà mai del tot al seu país d'acollida. De fet, sempre es considerarà com una espècie de ciutadana de l'Europa de l'Est. La seva pàtria emocional, era, globalment, el proletariat mundial i, localment, la socialdemocràcia alemanya.

De mica en mica es converteix en col·laboradora habitual de la revista *Die Neue Zeit*, que és el principal orgue teòric de la socialdemocràcia alemanya. Es tracta d'una publicació d'orientació marxista, dirigida per Karl Kautsky, força coneguda i amb gran prestigi arreu del món socialista. Com a redactora intervé en debats contra el reformisme de Bernstein, contra les concepcions de Lenin sobre la qüestió nacional, sobre la importància dels moviments de masses i l'autonomia del proletariat.

Dia 1 de maig de 1899 escriu una carta adreçada al seu company polític i sentimental Leo Jogiches, on li exposa aquesta declaració d'intencions: "El principi que he adoptat de resultes de les meves experiències revolucionàries alemanyes i poloneses és el següent: romandre fidel a mi mateixa sense tenir en compte el que m'enrevolta ni les altres persones. Desitjo veritablement continuar essent idealista, tant dins el moviment alemany com dins el polonès. És clar que això no vol dir que jo vulgui fer la tasca d'un ase virtuosos, que treballa pels altres. Ben segur que vull ascendir a la posició més influent possible dins del moviment, però això no comporta de cap manera un conflicte amb els meus ideals, ni requereix altra cosa que els meus propis "talents", si efectivament en posseeixo" (cf. Nettl, 165).

L'any 1905, arran de la primera revolució russa, Rosa Luxemburg apunta com a objectiu estratègic la "dictadura revolucionària del proletariat basada en el camperolat". Durant el període 1905-1914 s'allunya de l'equip teòric que lidera l'SPD i es converteix en la principal inspiradora de l'ala revolucionària d'aquesta organització. Manté lligams alhora amb els nuclis de la socialdemocràcia polonesa i russa. De fet, l'any 1907, participa en el Congrés de la Internacional Socialista de Stuttgart on parla en nom dels partits socialdemòcrates rus i polonès. En aquesta assemblea es fa notar per la seva defensa de posicions radicals contra el militarisme rampant i la

guerra imperialista que s'albira a l'horitzó.

Durant aquests anys treballa com a publicista i com a professora d'economia a l'escola de quadres del partit alemany. Tothom reconeix el seu bon estil literari, les seves excel·lents capacitats pedagògiques, les seves virtuts com a oradora. Els seus apunts de classe (tot i que una part es va perdre durant la guerra) apareixeran pòstumament el 1925 (i es publicaran en castellà el 1975 com a *Introducción a la economía política*). El 1913 publica una obra més ambiciosa, però menys reeixida, *L'acumulació del capital*, llibre que tindrà un considerable ressò i rebrà moltes crítiques. També participa en molts mítings electorals.

El 20 de febrer de 1914 és jutjada a Frankfurt per incitació a la rebel·lió. La base de l'acusació eren les manifestacions fetes en un míting on digué: "Si ells esperen que assassinem els francesos o qualsevol altre germà estranger, hem de dir-los: 'No, sota cap circumstància'". Aprofitarà aquest judici per a fer propaganda política de molta volada. A la seva intervenció davant del tribunal afirma: "El que nosaltres, els socialdemòcrates, fem contínuament, de paraula i per escrit, és *aclarir, fer conscients a les masses treballadores dels seus interessos de classe i de les seves tasques històriques*, posar de manifest davant d'elles les grans línies del desenvolupament històric, les tendències que mostren les transformacions econòmiques, polítiques i socials que es produeixen al si de la nostra societat actual i que ens porten, amb necessitat de ferro, a que un dia, arribats a un cert nivell de desenvolupament, l'ordre social establert sigui desplaçat i en el seu lloc es col·loqui l'ordre social superior, socialista".

Tot i això, el 3 d'agost de 1914 el grup parlamentari del Partit Socialdemòcrata alemany (SPD) decideix votar a favor dels crèdits de guerra. Només 15 dels 111 diputats no estaven d'acord, però tots van acatar la disciplina, de manera que el 4 d'agost, per unanimitat, votaren a favor dels crèdits. El 3 de desembre de 1914 Karl Liebknecht decideix votar en consciència i és l'únic vot en contra dels crèdits de guerra. La minoria antibel·licista considera una traïció l'actitud del SPD. Rosa Luxemburg, Karl Liebknecht, Franz Mehring, Clara Zetkin constitueixen una organització fraccional, la Lliga de Spartacus, que més endavant esdevindrà un dels pilars organitzatius i programàtics del Partit Comunista Alemany.

3. Una pensadora marxista i revolucionària

La tradició marxista conté —em sembla a mi— dos blocs fonamentals. D'una banda, un objectiu revolucionari de canvi social orientat cap a un règim igualitari i solidari. D'altra banda, la creença de que aquest projecte de futur és congruent amb les tendències objectives del desenvolupament històric. Aquest segon component permetia titllar de "socialismes utòpics" els programes de transformació social que estaven desconnectats de l'evolució històrica real i, sobretot, de les bases materials de l'existència humana.

Evidentment, les pretensions del marxisme no eren totalment il·lusòries; però la història efectiva no ha seguit mai una trajectòria predeterminada. Per tant avui dia, després d'un segle amb canvis polítics, econòmics i socials amb voltes i revoltes insospitades, cal reconèixer que les coses són molt més complicades i que hi ha bifurcacions a dojo i sorpreses a cabassos. L'acció política no és simplement posar en pràctica unes instruccions ben pautaades per armar un aparell; per altra part, la raó humana no capta sense errors ni matisos ni contaminacions les regularitats històriques concretes. En definitiva, aspirar a ser ensems una doctrina revolucionària que expressa el punt de vista o el sistema de valors depurat d'una classe social i, d'altra banda, una

teoria científica que representa la veritat objectiva és un repte colossal que, de segur, no pot tenir mai un èxit complet.

Doncs bé, dins el marc esbossat succintament, cal destacar la fina sensibilitat de Rosa Luxemburg, molt distant del marxisme doctrinari. Tot i que no va fer grans troballes teòriques o polítiques, sempre va procurar allunyar-se de les receptes escolàstiques i va fer grans esforços per combinar i relligar els dos components esmentats: l'objectiu final i el principi de la realitat. Contra les pretensions de Eduard Bernstein de divorciar els elements "ideològics" i "científics", Rosa Luxemburg argumentava: "Puix que la societat real està formada per classes, amb interessos, aspiracions i concepcions diametralment oposades, resulta ara per ara pura fantasia, pur autoengany, parlar d'una ciència general humana en qüestions socials, parlar d'un liberalisme abstracte o d'una moral abstracta" ("¿Reforma social o revolució?", dins *Escritos políticos*, Grijalbo, 1977, 128). Convé, a més, esmentar que quan Rosa Luxemburg volia aclarir un aspecte particular de la política socialista començava amb una ullada històrica. En concret, sempre mirava d'estudiar els orígens de la situació sotmesa a examen i procurava ubicar el fenomen que volia analitzar dins el context adient.

D'altra banda com a nucli polític de la teoria de Marx tenim la concepció de que dins el capitalisme —tot i la persistència de la propietat privada dels medis de producció els processos econòmics tenen cada cop més un caràcter social o col·lectiu. I el vaticini històric fonamental és que, a conseqüència d'aquesta contradicció —i d'altres— el capitalisme s'ensorrà ineluctablement. Rosa Luxemburg estava profundament convençuda d'aquesta necessitat històrica. Crisis, guerres, revolucions i contrarevolucions, amb les seves terribles conseqüències, eren, en definitiva, convulsions d'una societat en descomposició. Els marxistes d'aquells temps —també Rosa Luxemburg— pensaven que aquest procés de decadència portava al socialisme gairebé directament. Com digué Marx, al llibre primer de *El capital*: "La misèria, l'opressió, l'esclavitud, la degradació, l'explotació creixen, però també ho fa la resistència de la classe obrera, cada cop més nombrosa i disciplinada, unida i organitzada en virtut del propi mecanisme de la producció capitalista". Però no tots els marxistes pensaven exactament el mateix.

Ara bé, fins a quin punt mereix ser singularitzat el pensament de Rosa Luxemburg? O sigui: existeix el "luxemburgisme"? No és una qüestió fàcil de contestar. És veritat que es pot fer un llistat d'elements destacats i peculiars dins la seva trajectòria vital com a pensadora marxista. El seu anticapitalisme radical i la seva oposició al reformisme bernsteinià; la importància assignada a les vagues de masses com a mecanisme bàsic d'intervenció política de caràcter revolucionari i democràtic; el seu rebuig al nacionalisme entès com a tendència desviacionista i empobridora si es pretenia un substancial canvi polític, alliberat de rèmores petit-burgeses; el seu profund respecte per la democràcia i les llibertats obreres; la seva visió de l'imperialisme, el militarisme i les guerres com a fenòmens fortament entrelligats i interdependents; la seva malfiança contra les aliances estratègiques amb el camperolat per part del moviment obrer industrial. Formen, emperò, totes aquestes peces una unitat orgànica? O, tot i estar estructurades amb certa harmonia, són algunes d'elles separables sense que s'ensorri l'edifici conceptual global? Em limitaré a apuntar que al meu veure no existeix el luxemburgisme, per bé que s'ha de reconèixer que hi ha unes poques tesis sobre les que ella va posar un èmfasi especial: la democràcia, la iniciativa de les masses, el rebuig de la "nació" com a àmbit dominant per a l'articulació de les persones humanes en societat, el caràcter de l'imperialisme com a excrescència del capitalisme desenvolupat, l'internacionalisme ("No hi ha socialisme al marge de la solidaritat internacional del

proletariat i no hi ha socialisme al marge de la lluita de classes”, va subratllar més d’un cop).

De totes maneres, el fet és que el pas del temps i les experiències històriques solen deixar malparades les pretensions d’una plena coherència entre tots els punts de vista desenvolupats per un autor, un partit, una ideologia o una cultura. Perquè sempre hi ha errors de percepció i sempre hi ha imprevistos i bifurcacions insospitades. En definitiva, d’una banda, Rosa Luxemburg tenia un pensament coherent amb elements, si no totalment innovadors, sí amb una considerable dosi d’originalitat. En especial, la seva defensa aferrissada de la democràcia i dels mèrits de l’espontaneïtat del moviment obrer contrastava amb la visió un xic “pastoral” de la Segona Internacional, i encara més amb les tendències “avantguardistes” (per no dir “substituístes”) que desenvolupà el Lenin conspiratiu de la primera època (amb el *Què fer?* (1902) com a text paradigmàtic). No sé si ho paga avui dia recordar certs fets, però tal vegada no és ociós denunciar que aquestes propensions burocràtiques i cabdillistes van ser més tard gairebé sacralitzades per la Tercera Internacional (1919-1943), amb efectes nefastos.

Tot i així també convé indicar que habitualment els intel·lectuals d’esquerres veien el marxisme com una ideologia científica coherent, per bé que oberta. No ignoraven que sempre podien aparèixer coses noves que obligarien a revisar tesis i projectes. Els principis generals semblaven ben assentats, però no eren un dogma infal·lible. Podien ser revisats, encara que la seva fiabilitat fos força elevada, si las circumstàncies ho exigien. Llavors tot marxista ha de conèixer prou el marxisme per tal de poder connectar un problema particular a una tesi general: l’ideal és, per tant, mostrar la validesa de la tesi general per als casos particulars, a la vegada que aquests casos particulars il·lustren el principi general. En aquest sentit, Nettl fa notar: “Rosa Luxemburg és remarcable en dos àmbits: en primer lloc pel seu esforç en establir el lligam de dependència entre el principi general i el fenomen particular, el que la converteix en una destacada conreadora del *mètode* marxista; en segon lloc, per la seva aspiració a completar les tesis generals mitjançant il·lustracions, cosa que la converteix en una *pensadora* marxista original (per bé que controvertida)” (Nettl, 525). I unes pàgines mes endavant conclou: “De fet, Rosa Luxemburg era més una pensadora crítica —amb un pensament profund i punyent—, que no pas una teòrica de la política. En els seus escrits aprenem moltes coses sobre la societat i el socialisme, però no hi trobem una solució de recanvi per al sistema que ella criticava. El luxemburgisme —si existeixés sobretot un tarannà, un mode de pensament, una actitud en front de les societats existents” (Nettl, 527).

Al capdavant, doncs, Rosa Luxemburg tenia un pensament viu i sistemàtic, però no ha de ser considerada una pensadora genial amb una visió política profètica o amb un sistema propi i innovador. A més, convé remarcar que ella entenia el marxisme no tant com una “doctrina” (és a dir, un conjunt de tesis articulades que es poden ensenyar) —com feia Lenin sovint—, sinó més bé com una “visió del món”, o sigui com una ideologia naturalista, racionalista i laica en la que l’element diferencial o distintiu era sobretot el “mètode”. Per il·lustrar l’assumpte: l’ideòleg oficial de la Segona Internacional era Karl Kautsky. Ningú no “sabia” més marxisme que ell, ningú no coneixia els escrits de Marx i d’Engels de manera tan acurada i exhaustiva. Però si el que volem és dictaminar sobre l’afer en termes pragmàtics (per exemple, si valorem com a bon cuiner el que prepara bons plats i no qui sap recitar de memòria moltes receptes de cuina), aleshores l’ordre de prelación és un altre. Si la valoració de mèrits es fa en termes de qui “pensava” millor com a marxista, qui havia assumit i assimilat millor el flaire de Marx, aleshores era Rosa Luxemburg la persona que passava a ocupar un dels llocs més meritoris del rànquing, amb pocs rivals de la

seva categoria en tota la història del marxisme.

Uns últims detalls. Convé afegir que on es movia amb més gràcia la seva ment no era en les altures etèries de les visions distants i abstractes, sinó mirant les coses a una escala humana més planera. Val a dir que quan abordava un problema general, eren les qüestions tàctiques vinculades al problema l'aspecte que més l'interessava. De fet dominava la seva vocació de periodista i d'agitadora per sobre dels seus mèrits com a teòrica de la cosa pública. L'element voluntarista i activista tenia un gran pes en les seves intervencions polítiques. En aquest sentit resulten interessants les seves confrontacions amb Lenin i el partit bolxevic. Per exemple, més d'un cop Rosa Luxemburg va qualificar en privat el marxisme de Lenin i dels bolxevics com a "marxisme tàrtar". També a l'àmbit de l'organització Rosa Luxemburg manifestà sovint la seva hostilitat contra el centralisme extrem de Lenin.

4. L'anàlisi de l'imperialisme

La visió general compartida pels socialistes de l'època planteja que el capitalisme s'està apropant a la seva fase de maduresa. Que les crisis que l'han acompanyat des dels seus inicis s'aniran repetint. Que tal vegada no tindran la periodicitat que sospità Marx (cada cinc o deu anys), però que són inevitables i s'agreuaran a mesura que el "mercat mundial" es vagi estenent arreu del planeta. I que una propera gran crisi serà l'avís de la fi del capitalisme, i el toc de cornetí per iniciar la revolució socialista. Rosa Luxemburg matisa aquestes consideracions i analitza el capitalisme adoptant com a eix explicatiu de la seva trajectòria històrica —tant del passat com del futur— l'expansió gradual del seu domini sobre l'economia mundial en la seva totalitat. En especial argumenta que les crisis del capitalisme són causades pels moviments d'expansió i de contracció que van patint els mercats, moviments fortament lligats a les possibilitats de realitzar la plusvàlua.

El gener de 1912 es decideix a escriure *L'acumulació del capital*. Un any després, el gener de 1913, el llibre (amb el subtítol "Contribució a l'explicació econòmica de l'imperialisme") ja es troba a les llibreries. La problemàtica examinada en aquesta obra és la següent. Per a Rosa Luxemburg l'anàlisi de Marx patia d'una feblesa remarcable quan es volia emprar directament per comprendre la fisiologia del món contemporani. El fet és que Marx analitza el procés d'acumulació dins un "sistema tancat". Ara bé, Rosa Luxemburg subratlla que el capitalisme no solament emergeix dins un entorn social no capitalista, sinó que a més també s'hi desenvolupa. Segons ella, Marx tingué molt presents aquests aspectes contextuais quan estudià l'"acumulació primitiva"; però no quan esbossà el retrat teòric del capitalisme madur.

No entraré ara a fons sobre aquestes qüestions. Però voldria dir la meua, breument. Opino que les tesis centrals presentades per Rosa Luxemburg en aquest llibre no són correctes, però considero que va cridar l'atenció sobre una problemàtica primordial de cara a entendre l'estructura i la dinàmica del capitalisme. Va seguir, em sembla, una pista falsa; però intuïa molt bé el problema. I el problema decisiu —i difícil— era conjecturar què convenia cercar i per on calia buscar-ho. Perquè és esgotador mirar de localitzar un gat negre dins una habitació a les fosques... sobretot quan no n'hi ha cap...! Doncs bé, ella va assolir una intuïció profunda que considero molt encertada: per comprendre la dinàmica del capitalisme cal estudiar a fons els processos de reproducció i, en especial, l'acumulació del capital, tant en termes quantitius com qualitius. Emperò a continuació, al meu parer, va confondre fenòmens contingents amb

proprietats estructurals bàsiques. En concret, la “línia de menor resistència” amb la qual havia topat el sistema capitalista a finals del segle XIX passa a ser interpretada i concebuda per ella com a prova de la impossibilitat de que el capitalisme existeixi sense residus d’altres modes de producció. I tot i que això és cert (o, almenys, molt plausible) quan ens referim a la reproducció humana, no sembla inevitable pel que fa a la realització de la plusvàlua o a la reproducció econòmica en sentit restringit. (Recordem, de passada, que per a Lenin l’expansió imperialista no estava lligada de forma especial a la realització de la plusvàlua, sinó que tenia com a principal factor d’esperonament el desig d’augmentar els beneficis i, sobretot, la taxa de guany. Aquesta era, a fi de comptes, la tesi central del seu llibre *L’imperialisme, fase superior del capitalisme*, de 1917).

Tampoc ens hauria de sorprendre que aquest llibre no fos satisfactori, si es tenen en compte les circumstàncies de la seva gènesi i elaboració. Aleshores no cal fer moltes hipòtesis ni conjetures de cara a comprendre certes deficiències de l’argumentació. Basta recordar que en una carta al seu amic coral, Hans Diefenbach, escrita des de la presó de Wronke el 12 de maig de 1917, Rosa Luxemburg li explica: “L’època a la qual vaig escriure *L’acumulació* va ser una de les més joioses de la meua vida. Vivia com a embriagada i ni de dia ni de nit veia res que no fos aquest problema que s’anava desplegant davant dels meus ulls. No sabia dir què és el que em donà més plaer, o bé el procés intel·lectual de desllorigar una qüestió complicada mentre passejava lentament per l’habitació [...] o bé la seva estructuració, la seva composició amb la ploma a la mà.

Sabeu que vaig escriure els trenta plec de paper en quatre mesos, d’una sola tirada —un fet insòlit— i que seguidament, sense haver-los rellegit ni un sol cop, els vaig lliurar a la impremta?”.

5. Socialisme, democràcia i llibertat

Rosa Luxemburg va romandre molt més fidel que qualsevol dels seus contemporanis a la concepció primigènia de la Primera Internacional, referent a que l’alliberament de la classe treballadora havia de ser obra dels mateixos treballadors. Els proletaris per a ella no eren mai materialitzacions d’una idea, sinó individus concrets. Per tant, manifestà sovint el seu rebuig d’un projecte de “socialisme per decret” o imposat des de dalt, i sempre subratllà que l’objectiu era l’emancipació dels éssers humans de carn i ós.

Una de les principals aportacions de Rosa Luxemburg a l’estratègia del moviment anticapitalista va ser la reflexió sobre les “vagues de masses” no sols com a forma de lluita, sinó també com a mecanisme d’organització i com a procediment de formació política de les classes populars. A Jena, al 1905, el Congrés de l’SPD va aprovar la utilització de les vagues de masses en determinades circumstàncies. La vaga de masses era, d’altra banda, l’única arma de la que disposava de debò el proletariat en cas de declaració de guerra. De fet, pels membres de la Segona Internacional, la guerra era, igual que la revolució social, el producte inevitable del desenvolupament de la societat capitalista. El risc era molt real, però el fet no era inevitable: ho pagava fer esment d’aquestes amenaces per tal d’estimular les protestes i les mobilitzacions, però l’esdeveniment podia ser ajornat per sempre més. Almenys aquesta és la tesi que ha sostingut Nettl, quan afirma que “l’any 1907 la guerra mundial era per als socialistes un concepte, no una realitat” (cf. Nettl, 1966, 388, i nota 79).

En la seva defensa davant del tribunal de Frankfurt, Rosa Luxemburg resumia així el seu pensament sobre aquests assumptes, després de subratllar que ni les vagues de masses ni les

revolucions es fan segons un pla conspiratiu: “Les vagues de masses són una *etapa de la lluita de classes* cap on apunta, en qualsevol cas, la nostra evolució actual, com si fos una necessitat natural. Tota la nostra tasca, de la Socialdemocràcia, respecte d'aquestes mobilitzacions, consisteix en *fer conscient a la classe obrera d'aquesta tendència del desenvolupament*, a fi de que els treballadors estiguin madurs per tirar endavant la seva tasca i actuïn com una massa popular educada, disciplinada, decidida i amb empena”. D'altra banda sembla obvi que si l'objectiu és l'emancipació de la classe obrera (i, amb ella, de tota la societat), els agents han de ser lliures per encarar aquest projecte alliberador.

Doncs bé, aviat aquestes consideracions especulatives s'havien de contraposar a la pràctica política, això és, als processos històrics reals. I aquesta confrontació no deixava marge a gaires escapatòries. De manera singular calia examinar sense concessions els fets i els programes que anava destil·lant un dels processos més farcits de promeses radicals, a saber, la revolució russa. Ella ho tenia molt clar. “La revolució russa és l'esdeveniment més important de la guerra mundial”. Així començava el seu fulletó sobre *La revolució russa*, que és encara avui un dels documents més alligonadors sobre aquesta immensa experiència històrica que sacsejà el món capitalista l'any 1917. Davant d'un daltabaix enorme, carregat d'esperances meravelloses i de terribles amenaces, Rosa Luxemburg intervingué immediatament. I els seus plantejaments, tot i només disposar d'informacions parcials i esbiaixades, es van revelar encara avui dia com a molt clarividents. Em limitaré aquí a recordar breument algunes de les seves proposicions sobre dos assumptes cabdals, la llibertat i la democràcia, dos aspectes profundament entrelligats dins la seva concepció d'un futur desitjable.

I és tan palesa la seva clarividència i admirable la seva sensibilitat que, per demostrar-ho, em cenyiré a presentar algunes cites provinents d'aquesta obra inacabada i pòstuma.

“Les tasques gegantines abordades pels bolxevics amb coratge i decisió exigien precisament l'educació política més intensiva de les masses, i una acumulació d'experiències que mai és possible sense llibertat política. La llibertat reservada als partidaris del govern, exclusivament als membres del partit —per nombrosos que siguin— no és llibertat. La llibertat és sempre únicament llibertat per als que pensen d'una altra manera”. (*La revolución rusa*, 1975, 74). “El socialisme, per la seva pròpia natura, no pot ser objecte d'autorització ni introduït per un decret imperial. [...] Només l'experiència permet corregir i obrir nous camins. Només una vida plena de ferments, sense impediments, imagina milers de formes noves, improvisa, allibera una força creadora, corregeix espontàniament els seus passos errats. És per això precisament que la vida pública dels Estats amb llibertat limitada resulta tan deficient, tan pobre, esquemàtica i eixorca, perquè exclouent la democràcia es nega a ella mateixa la deu viva de tota riquesa espiritual i de tot progrés” (*La revolución rusa*, 1975, 76).

“La missió històrica del proletariat, un cop ha arribat al poder, és crear en lloc d'una democràcia burgesa una democràcia socialista i no abolir tota democràcia” (*La revolución rusa*, 1975, 82). “Amb l'ofegament de la vida política a tot el país, la pròpia vida dels soviets no podrà defugir una paràlisi cada vegada més estesa. Sense eleccions generals, llibertat de premsa i de reunió il·limitades, lluita lliure de les opinions i en totes les institucions públiques, la vida s'extingeix, es torna fictícia i l'únic que roman actiu és la burocràcia. La vida pública s'ensopeix de mica en mica, algunes dotzenes de dirigents del partit dotats d'inexhaurible energia i animats per un idealisme sense límits dirigeixen i governen; el lideratge efectiu, emperò, queda en mans d'una dotzena

d'intel·lectes superiors; i una elit d'obrers es convocada de tant en tant per tal d'aplaudir els discursos dels caps, votar per unanimitat resolucions prefabricades. En el fons, per tant, es tracta del govern d'una quadrilla. Una dictadura, ben segur, però no la dictadura del proletariat, sinó la dictadura d'una colla de polítics, és a dir, d'una dictadura en sentit burgès [...] Encara més: en una situació d'aquesta mena és inevitable que maduri un procés de barbàrie de la vida pública: atemptats, afusellament d'ostatges, etc." (*La revolución rusa*, 1975, 77-78).

6. El militarisme, la guerra i la pau

Comencem amb algunes consideracions preliminars, tot recordant alhora alguns precedents. Des de 1868, al Congrés de Brussel·les, la Primera Internacional (constituïda l'any 1864) havia fet una crida als treballadors de tot el món per tal de lluitar contra la guerra. Igualment, la Segona Internacional (fundada el 1889) tingué sempre a l'ordre del dia dels seus congressos la qüestió del militarisme. D'altra banda, a la mateixa època començava a quallar en certs àmbits de la petita burgesia un moviment pacifista de caràcter humanitari i solidari. Un nom emblemàtic d'aquesta nova sensibilitat (o sensibilitat renovada, puix que en totes les èpoques històriques es poden trobar denúncies minoritàries contra la guerra) era el de Bertha von Suttner que el 1888 va publicar amb gran èxit la seva novel·la *A baix les armes*. Per impedir les guerres, la consigna que aconseguia un suport més generalitzat era la creació d'un tribunal internacional. Ara bé, cal assenyalar que no hi havia cap connexió entre aquest incipient moviment social de caire pacifista i el moviment obrer revolucionari.

Per situar la problemàtica en el seu context també convé recordar que en front de les antigues lleves feudals i exèrcits mercenaris, a partir de Napoleó, s'havia imposat l'exèrcit permanent, recolzat sobre el servei militar obligatori. Però els partits marxistes no podien veure amb bons ulls la consagració de la disciplina de les casernes com a modalitat de interacció social. La proposta —igualitària i democràtica— que semblava respondre millor a les servituds i als principis de la defensa nacional eren les milícies armades, això és “el poble en armes” segons la pràctica ben arrelada a Suïssa.

Rosa Luxemburg assumeix les resolucions de la Segona Internacional en relació a la guerra. Quins són els principis cardinals? “Amb la supressió del domini de classe desapareixerà també la guerra. El final del capitalisme significarà la pau mundial” (Congrés de Zurich, 1893). El Congrés de Londres (1896) avançà unes passes més: “Només la classe obrera pot tenir decididament la voluntat i dotar-se dels mitjans per aconseguir la pau mundial. Per tant exigeix: 1. Supressió simultània dels exèrcits permanents a tots els Estats i introducció de l'armament del poble. 2. Institució d'un tribunal internacional d'arbitratge les sentències del qual tinguin força de llei. 3. Decisió definitiva i directa per part del poble sobre la guerra o la pau en cas de que els governs no acceptin les decisions del tribunal d'arbitratge”.

Ara bé, quines eren les causes subjacents en el militarisme de l'època? Dins la Segona Internacional la concepció estratègica sobre l'exèrcit té com a principal punt de referència teòric l'*Anti-Dühring* d'Engels. En poques paraules es pot resumir així. El militarisme és un producte fatal i inevitable de l'evolució social. Si aquesta evolució prossegueix —i així succeirà de segur— l'exèrcit permanent sobre la base del servei militar obligatori es convertirà en un sistema de milícies populars, a causa del desenvolupament objectiu de l'estructura socioeconòmica i a la reducció del temps de servei obligatori. Com a exemple concret, a l'època, destaca com a cas

real més modèlic el sistema suís de milícies, que inclou la obligació de dur-se'n a casa l'armament lleuger. Aquest sistema de milícies —argumentarà, per exemple, Rosa Luxemburg en el seu discurs davant del Tribunal de Frankfurt que la jutjava— “és l'única garantia segura de defensa de la pàtria, ja que només el poble lliure que s'enfronta de forma autònoma contra l'enemic constitueix l'únic baluard suficient i digne de crèdit per a la defensa de la llibertat i la independència de la pàtria” (cf. Aubet, 239). Ara bé, com que resulta que la milícia no serveix per a “la guerra imperialista de conquesta”, per això els defensors oficials de la pàtria no volen saber res d'aquest sistema, perquè la cosa que a ells els interessa de debò “no és en primer lloc, ni en segon lloc, la defensa de la pàtria, sinó la guerra imperialista de conquesta” (ídem, 239).

Tanmateix alguns líders destacats de la socialdemocràcia seguien unes altres rutes. Per exemple, la tesi que defensava Kautsky durant la primera dècada del segle XX deia que l'imperialisme constituïa una tendència expansiva recolzada per determinats grups capitalistes (petits, però poderosos) com els bancs o els fabricants d'armes; però que aquesta tendència no era favorable a les necessitats de la classe capitalista en el seu conjunt, puix que les despeses en armaments reduïen la inversió productiva i per tant la capacitat de creixement del sistema. En una sintonia semblant, Bernstein havia sostingut en privat l'any 1911 que el desig de pau es feia cada cop més i més universal, de manera que no esclataria la guerra. Fet i fet, doncs, segons el corrent dominant en el marxisme centrista liderat per Kautsky, la carrera armamentista era una anomalia que podia ser superada mitjançant un acord general sobre desarmament, l'establiment de tribunals internacionals d'arbitratge i la constitució dels Estats Units d'Europa.

En canvi, Rosa Luxemburg va argumentar vigorosament contra aquesta anàlisi i aquestes interpretacions dels signes del temps. Comencem dient que la seva concepció fonamental sobre el militarisme no presenta gaires subtileses. Per a ella el militarisme era bàsicament una manifestació inevitable del règim capitalista a l'època de l'imperialisme. Va subratllar més d'un cop que l'imperialisme i la guerra imperialista no podien superar-se sense sortir d'aquest marc institucional, ja que eren tendències profundament arrelades dins els interessos vitals de molts sectors de la societat capitalista. En resum, el substrat del seu punt de vista primerenc és que hi ha una *forta connexió entre capitalisme i militarisme*. Contra la visió tradicional dels exèrcits com a garants de la “defensa de la pàtria”, ella afirma que hi ha un estret lligam entre forces armades, d'una banda, i l'expansionisme capitalista i el control social d'última instància, de l'altra. Perquè, al cap i a la fi, el que hi ha al darrere dels exèrcits són les apetències de les classes dominants per aconseguir una expansió territorial que faciliti l'acumulació capitalista, tot disposant al mateix temps d'un poderós mecanisme destinat a perpetuar l'opressió i el control del poble. Un aspecte col·lateral important era, per afegitó, la naturalesa de la “disciplina cega” dins la jerarquia de comandament, perquè aquest tret representava una peça clau dins l'estructura militar que entrava en greu contradicció amb els principis fonamentals del socialisme.

Sobre aquests aspectes de la vida social i de la convivència entre els pobles, Rosa Luxemburg opinava que hi havia una diferència cabdal entre el punt de vista burgès i el punt de vista proletari. En especial, més d'un cop va recordar que “la política burgesa és política de circumstàncies, i no de principis”, mentre que el socialisme, sense passar per alt les circumstàncies ni creure en absoluts ahistòrics, s'ha de sotmetre a principis. Per això, la perspectiva escaient és adoptar el punt de vista del “poble treballador” o de la societat en general. Sobre la base d'aquestes consideracions, poc abans de la guerra del 1914 ja es manifesta contra la concepció unilateral de la socialdemocràcia. Com acabem d'apuntar, aquesta atribueix la

responsabilitat principal del militarisme als fabricants d'armes i posa èmfasi en el cost que el militarisme comporta de cara a la reducció del nivell de vida de les masses treballadores. Per a Rosa Luxemburg, en canvi, la ideologia colonialista, militarista, nacionalista no és un tret específic dels fabricants d'armes, sinó que afecta en profunditat al conjunt de les classes dominants a Alemanya. Considera doncs que la socialdemocràcia no s'ha de limitar a denunciar els beneficis dels fabricants de canons. I a més a més insisteix en que la condemna de la inhumanitat de les guerres no es pot reduir a consideracions morals. No tots els mitjans són legítims, però la lluita contra la injustícia ha de ser el principi bàsic de l'acció socialista. Al seu entendre, la socialdemocràcia ha de mostrar que és acabant amb el capitalisme com s'eliminarà l'imperialisme i el risc de confrontacions armades.

Però els esdeveniments s'acceleren. Dia 1 agost de 1914 el Reich declara la guerra a Rússia. El 2 d'agost el Reich envaeix Luxemburg. Dia 3 d'agost el Reich declara la guerra a França. Dia 4 d'agost de 1914 els diputats socialistes alemanys —sense excepcions— voten a favor dels crèdits militars. A la vesprada, Rosa Luxemburg reuneix a casa seva els opositors. Només són set, desmoralitzats i esfondrats.

Aleshores, un cop esclatada la guerra, la visió de tota la panoràmica es modifica, i les posicions també cal que s'ajustin a la nova situació. El dia 27 de novembre de 1914, *Die Neue Zeit*, l'orgue teòric del partit socialdemòcrata més important, i fins aleshores el pilar teòric més potent de la Internacional Socialista, afirmava en un article titulat "Els límits de la Internacional", "La guerra mundial escindeix els socialistes en camps diferents i sobretot en camps nacionals diferents. La Internacional és incapaç d'evitar-ho. En altres paraules, la Internacional no és un instrument eficaç per fer front a la guerra; és, essencialment, un instrument per a la pau". Rosa Luxemburg s'escandalitzà: "I doncs, què? Ha deixat d'existir la lluita de classes fins que s'acabi la guerra?!", s'exclamà. A partir d'aquests esdeveniments, havent viscut la preparació i l'esclat de la Gran Guerra que durarà quatre anys, Rosa Luxemburg posa encara més èmfasi en el caràcter imperialista de la conflagració, alhora que subratlla amb força l'entrellat d'interessos que alimenten les propensions bèl·liques, és a dir, amb l'*armamentisme*. El mes de desembre esmentarà "aquesta horrible massacre recíproca de milions de proletaris que contemplem amb horror, aquestes orgies de l'imperialisme assassí".

Però al costat de tot això també aparegué un fet imprevist, extremament preocupant. A saber, el xovinisme de les classes populars que va ser seguit i alimentat per la mateixa socialdemocràcia, tot i que durant anys en els seus discursos i resolucions oficials s'havien declarat contraris a la guerra. Rosa Luxemburg veia un terrible oportunisme en aquest comportament de la gran majoria d'organitzacions de la Segona Internacional. Sovint va descriure aquests fets com una "traïció dels líders", una traïció perquè desarmaven ideològica i políticament a les masses populars i obrien la porta a les ideologies nacionalistes d'estil patriòtic que fragmentaven el moviment unitari de la classe obrera en el seu conjunt.

Fet i debatut, emperò, més que discutir en abstracte sobre les seves opinions de principi sobre la guerra, val la pena recordar les seves preses de posició concretes. El seu ideal era clar: calia treballar per tal d'aconseguir una desobediència massiva de manera que les masses es mobilitzessin contra la guerra. Però era prou conscient de que la realitat immediata estava força lluny d'aquesta situació. Calia preparar el terreny, la qual cosa no estava exempta de riscos. I així arran d'alguns discursos fets prop de Frankfurt durant el mes de setembre de 1913 va ser

processada. Segons el fiscal, hauria incitat als militars a desobeir els seus caps. La principal prova de l'acusació era aquesta frase: "Si s'espera de nosaltres que apuntem l'arma letal contra els nostres germans francesos, contestarem amb un NO categòric". El 20 de febrer de 1914 és condemnada a dotze mesos de presó, però no entrarà a la garjola fins el 18 de febrer de 1915.

Aleshores aprofitarà aquesta reclusió per escriure una brillant i punyent requisitòria contra el règim capitalista i la guerra imperialista. Signa aquest document amb el pseudònim de Junius, i el titula "La crisi de la socialdemocràcia". Aquest assaig tingué molt d'impacte i va ser conegut com el "Fullet de Junius". Doncs bé, em sembla que una selecció de passatges d'aquest text històric poden ser una manera encertada de retre un senzill homenatge al nostre personatge. I una manera adient de tancar la meva exposició. Escoltem, doncs, el que va escriure Rosa Luxemburg mentre estava a la presó de dones de Berlin, l'any 1915.

"A l'actual guerra mundial el proletariat ha caigut més baix que mai. És una desgràcia per a tota la humanitat. Però només seria la fi per al socialisme en cas de que el proletariat internacional es negués a amidar la fondària de la seva caiguda i a extreure els ensenyaments que d'aquesta caiguda se'n deriven" (*La crisis de la socialdemocracia*, 1976, 39). "La guerra mundial ha canviat radicalment les condicions de la nostra lluita i ens ha canviat a nosaltres mateixos. [...] Ara, al bell mig de la guerra, han caigut les màscares i les velles fesomies que coneixem tan bé ens miren sorneguerament" (ídem, 42). "La guerra és un assassinat metòdic, organitzat, gegantí. Per a que uns homes normalment conformats assassinin sistemàticament, és necessari, en primer lloc, provocar una embriaguesa adequada. Des de sempre, provocar aquesta embriaguesa ha estat el mètode habitual dels bel·licistes. La bestialitat dels pensaments i dels sentiments s'ha d'ajustar a la bestialitat de la pràctica, l'ha de preparar i fer-li costat" (ídem, 52).

"El triomf de l'imperialisme porta a la negació de la civilització, esporàdicament mentre la guerra duri, i definitivament si el període de les guerres mundials que ara comença prossegueix sense obstacles fins a les seves últimes conseqüències. [...] Cal que el proletariat llenci sobre la balança amb determinació l'espasa del seu combat revolucionari. El pervindre de la civilització i de la humanitat depenen d'això. En el decurs d'aquesta guerra l'imperialisme s'ha alçat amb la victòria. Ha fet intervenir amb tota la força l'espasa sagnant de l'assassinat dels pobles i ha tirat la balança a l'abisme de la devastació i de la vergonya. No ens desempallegarem de tot aquest feix de vergonya i desolació a no ser que sapiguem traure de la guerra les lliçons que conté, a no ser que el proletariat aconseguixi refer-se i deixi de representar el paper d'un esclau manipulat per les classes dirigents, i es converteixi en amo del seu propi destí" (*La crisis de la socialdemocracia*, 1976, 48-49).

I comentant la deserció de la socialdemocràcia alemanya, arran dels crèdits de guerra votats a finals de 1914, planteja i es pregunta retòricament la nostra "Rosa la Roja": "Fins avui havíem viscut amb la convicció de que els interessos de les nacions i els interessos de classe del proletariat concordaven harmoniosament, que eren idèntics, que en cap cas no es podien oposar. ¿Hem estat, en aquest punt essencial de la nostra concepció del món, víctimes d'un monstruós error?" (*La crisis de la socialdemocracia*, 1976, 52).

Moltes gràcies per la vostra atenció.

Nota bibliogràfica (no actualitzada)

Per a un lector d'avui les obres de Rosa Luxemburg que em semblen més vives i recomanables són:

Introducció a l'economia política (escrita entre 1907-1910 a partir dels apunts pel curs d'economia a l'escola de quadres del partit socialdemòcrata). Versió castellana: Madrid, Siglo XXI, 1974.

La crisi de la socialdemocràcia (escrita el 1915 publicada sota el pseudònim de Junius el 1916). Versió castellana: Barcelona, Anagrama, 1976.

La revolució russa (escrita a finals de 1918; publicada pòstumament per Paul Levi el 1921). Versió castellana: Barcelona, Anagrama, 1975.

Un bon repàs a vol d'ocell del pensament de Rosa Luxemburg, amb abundants notes biogràfiques i precisions, és l'excel·lent antologia preparada per María José Aubet, *El pensamiento de Rosa Luxemburg* (Barcelona, Serbal, 1983).

Sobre la trajectòria vital i política de Rosa Luxemburg conec tres bones biografies:

P. Frölich (1939; 1949): *Rosa Luxemburg. Vida y obra*, Barcelona, Fundamentos, 1976.

J. P. Nettl (1966): *La vie et l'oeuvre de Rosa Luxemburg*, París, Maspero, 1972, 2 vols. Versió castellana: México, Era, 1974.

G. Badia (1975): *Rosa Luxemburg. Journaliste, polémiste, révolutionnaire*, París, Éditions Sociales.

12 de març de 2005